

І.В. Рачковська

**АРХАЙЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПОЛІССЯ ПРО СМЕРТЬ.
АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ ЕКСПЕДИЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В
САРНЕНСЬКИЙ, ВАРАСЬКИЙ ТА ЧАСТИНІ РІВНЕНСЬКОГО РАЙОНІВ
У 2022-2024 рр.**

Уявлення про потойбічне перебування людини формувалося на основі регіональних особливостей, що стосуються природи, способу життя спільнот, їхнього побуту тощо. Мешканці Полісся, а зокрема, північних районів Рівненської області - Вараського, Сарненського, частини Рівненського, до сьогодні зберігають в контексті свого способу життя архаїчні традиції та ритуали, пов'язані з уявленнями про смерть та потойбічне життя. Такі уявлення сформовані на основі історичних, соціокультурних та природньо-географічних особливостей регіону. Зокрема, поліщуки пов'язують своє післясмертне перебування з лісом, деревами, рослинами. Відповідно, уявлення про "той світ" наповнений символізмами рослинності.

На Поліссі поширені також мотиви метемпсихозу душі померлого у рослинні форми. Сьогодні в громадах півночі Рівненщини можна простежити окремі традиційні обряди та звичаї, які пов'язані із переродженням душі у нову сутність, тіло, форму. Зокрема, ідея переродження душі в рослину яскраво виражена на прикладі офірної сосни у с. Вежиця Сарненського району Рівненської області, яка слугує оберегом, захистом і допомогою для людей, що вбачають в ній надприродну силу.

Важливим аспектом уявлення про безсмертя є піклування про померлих, зокрема, дотримання правил поминальних періодів – девятих, сороковин, церковних поминальних днів; підготовка до смерті членів спільнот із урахуванням передачі «всього необхідного» для померлого під час зустрічі «на тому світі»; формування культури жертвоприношень (хліб, коливо, просфори) для задобрювання померлих членів спільнот, наділяючи їх надприродними здібностями та можливостями тощо.

З поширенням християнства виникають ще два локуси для перебування душі після смерті - рай та пекло, які в уявленнях українців теж мають народну візуалізацію. Попри християнську ідею визначеності душі щодо раю чи пекла, згідно релігійного світогляду пооліщуків, існує певна метафізична комунікація, що супроводжується періодичним перебуванням душ померлих у світі живих. Це проявляється навіть у церковному фольклорі і традиціях – псалми про незалежну діяльність душі після смерті, народні обрядодії в контексті церковних поминальних традицій, індивідуальний досвід комунікації з померлими членів спільнот тощо.

Ключові слова: *смерть, Полісся, народні вірування, християнство, традиційна культура, метемпсихоз, релігія*

DOI 10.34079/2518-1343-2025-15-29-73-88

Розвиток процесу формування національної ідентичності надзвичайно важливий в період російсько-української війни, адже саме в цей момент формуються світоглядні позиції, консоліднуються цінності українського етносу, розвивається самопошук народності у суспільній площині, відбувається процес абстрагування

Первинними уявленнями наших пращурів про життя після смерті було перебування померлих в окремому, віддаленому від соціального життя живих спільнот,

місці, з якого не можна ні повернутися, ні потрапити при житті. До сьогодні існує термін «на тому світі», який позначає паралель людського існування, середовище перебування померлих, а точніше, куди «йдуть» померлі. Це формує думку про культ померлих, як такого, що передує уявленням про душу. Адже спосіб пересування душі – відлітати, що дає можливість стверджувати про процес переродження її у пташку чи комаху, а відтак – про розвиток уявлень про метемпсихоз. «На той світ» «покидають» і «йдуть» – така формула даного уявлення, яке сформувалося на космогонічних засадах, відповідно – ранніх формах релігійних уявлень. Первинне розуміння потойбіччя на стільки вкорінилося у свідомості народу, що окремі відголоски космогонічного потойбіччя зберігаються й до нині. Для прикладу, Кутинець Юхима Олександрівна, 1934 р.н. із с. Мульчиці Вараського району Рівненської області розповідає про свого покійного чоловіка: «але вон помер рано в мене, покинув з дитьми. В мене девтеро дітей було і він мене покинув» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1924a).

Ідея підземного світу мертвих Аїду формується у бронзовому періоді на основі нової свідомості людей та спостереження заходу сонця і настання темряви. В найбільш відомому давньогрецькому тексті Гомера «Одіссея» детально описується соціальна роль померлих:

«Душі померлих зібрались – усі, що життя позбулися, –
І юнаки, і жінки, і старі, що багато зазнали,
Ніжні дівчата із болем у серці, вперше відчутим,
Безліч полеглих у битвах мужів, поранених тяжко
Зброєю мідною, воїв у панцерах, кров'ю залитих, –
Безліч померлих на кров ізлітались до ями
З криком жажливим...» (XI, 37-43) (Гомер, 2002, с. 236)

Таку релігійну ідею соціального відмежування померлих запозичило християнство: «А крім того всього між нами й вами вирита велика пропасть, тож ті, що хотіли б перейти звідси до вас, не можуть; ані звідти до нас не переходять. Отче, сказав багатий, благаю ж тебе, пошли його в дім батька мого; я маю п'ять братів, нехай він їм скаже, щоб і вони також не прийшли в це місце муки. Авраам мовив: Мають Мойсея і пророків; нехай їх слухають» (Лк. 16: 26 – 31). Проте, з появою ідеї дуалізму в контексті вчинків добра і зла, виникає бачення участі душі залежало від поведінки людей при житті, що дало можливість християнству сформувати низку правил та законів, згідно із дотриманням чи порушенням яких буде визначена подальша доля душі.

На Поліссі серед окремих спільнот зберігаються уявлення про розвиток духовного життя й після смерті людини. Релігійні уявлення стосуються і подальшої можливості спокутувати свої гріхи, брати участь у церковних таїнствах, зокрема, сповіді, отримувати прощення гріхів щороку на Великодній період. Бородюк Тетяна, 1958 р. н. із с. Літвиця Сарненського району, Рівненської області розповідає про обов'язкову підготовку до свята на могилі своїх батьків і наголошує, що прибирання могил та вбирання хрестів рушниками та хустками входить у процедуру підготовки душ на сповідь до Великодня: «І мені мама казала: «Оце навчися, дочко, щоб могила моя була чистинька. На могилі вішай рушничок, хустинку. Батьку, щоб рушничок вісів. Бо таке є, що в четвер покойники йдуть на сповідь, так в Чистий четвер, то ти зроби так, щоб я все чистиньке оділа і пошла на сповідь...» То ми так і ісповняємо» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923b).

Взагалі виконання церковних приписів, ритуально-обрядових дій, церковних Таїнств та дотримання духовно-релігійного життя, а також приналежність до церкви через хрещення, згідно уявлень поліщуків, є невідомою частиною існування "на тому

світі", включно з усіма "побутовими" питаннями померлого. Та ж Бордюк Тетяна ділиться своїми роздумами про зручність душі щодо розміщення могильного хреста, її комунікації з ним на побутовому рівні, обов'язковість молитовних практик померлими: «Їздила в Харков, в мене рідний брат помер молодим, в нас хрест ставлять у головах, а там у ногах. І я так думаю, що може так і справедливіше. Вони встали і сразу похрестилися до свого хреста, а ми як? Встаємо, треба обернутися, крутитися до свого хреста, щоб перехреститися. Ето вже крутизна. Може й справді в ногах, то лутше. Я навіть знаю таку молитву, що я наніч лягаю і молюся:

Спати ляжуса, Господу Богу молюся
Хрестом постелюся, Хрестом оденуса,
Хрест у ногах, Матір Божа в головах, ангели по боках,
Стережіца, сохраница, тіло хрещоне, місце свящонне,
Як і вдень, так і вночі, звечора до полночі,

З полночі до світу, от світу до будущего віку (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923b).

Варто зазначити, що така тенденція двозначності уявлення про смерть та потойбічне життя, а також прижиттєва поведінка душі після смерті, суголосна багатьох часовим періодам та етнічним середовищам. Наприклад, віра кельтів у потойбічне життя містить аналогічні суперечності: віра у реінкарнацію душ і одночасно в безсмертя душі. Лобовик Б. зазначає, що глибока віра в безсмертя душі, пов'язана з визнанням вічного щасливого буття в потойбічних світах, сприяла відвазі й презирству до смерті галлів: «В одній з кельтських легенд йдеться про міфічну істоту Туане, яка перші триста років жила як людина; наступні триста – як лісовий бик; двісті – як дикий козел; триста – як птах, ще сто — як лосось. Ось тоді, спійманого рибалкою, його з'їла цариця. Відродився він як їх син під своїм колишнім ім'ям. Цикл реінкарнації замкнувся. У цій легенді зазначається, що не тільки живі істоти можуть служити метою для перевтілення: «Я – вітер над морем, хвиля в океані, шум моря, сильний бик семи битв, яструб на скелі, крапля роси, найпрекрасніший з кольорів, повний відваги дикуна, морський лосось...» (Лобовик, 1993, с. 27–30).

На думку давньогрецького філософа Піфагора, який розвинув ідею метемпсихозу, людська душа проходить через низку втілень у різні живі істоти – людські тіла, тварин і навіть рослин, завдяки чому вона очищається і вдосконалюється. Душа після смерті людини переселяється в інше тіло. Іноді переселення відбувається негайно після смерті, але іноді душа деякий час знаходиться в Аїді, і тільки після цього їй дається нова «оболонка». Потім знову смерть і знову переселення... І так до нескінченності. Проте, при кожному новому втіленні душа втрачає пам'ять попередніх, тому кожен раз живе, ніби вперше.

Такий вплив античної думки на свідомість українців не є випадковим - перші філософські школи, які з'явилися в Іонії (західному узбережжі Малої Азії), поширилися також у грецьких колоніях Південної Італії та Північного Причорномор'я, що було частиною території сучасної України. Останні з'явилися тут ще в середині I тисячоліття до н. е. Після завоювання персами Іонії центр давньогрецької філософської думки переміщується на південь сучасної Італії. Маланюк Є. наголошує на тому, що «В період античної грецької колонізації наша земля грала роль такого ж постачальника збіжжя для тодішнього світу Еллади, як в XIX ст – для Західної Європи» (Маланюк, 1995, с. 90–91). До яскравих представників південноіталійської філософії, зокрема, належав Піфагор, – саме він, за свідченням античних джерел, контактував із вихідцями з Північного Причорномор'я, серед яких були і його учні. Що стосується сучасної території Полісся, то поширення окремих філософських та релігійних бачень

стародавніх греків на північні терени сучасної України, в тому числі і Волинського Полісся через економічно-торгівельний аспект (Крालюк, 2024, с. 70, 71).

Уявлення про переродження душі підсилюється також християнською ідеєю, згідно якої всі мертві воскреснуть під час Страшного Суду. Хоча християнство і заперечує ідею переродження, переселення душі, але саме цей момент апелює до ідеї реінкарнації. Якщо говорити про логічну послідовність такого воскресіння, то душа повертається до тіла, яке, фактично, повністю видозмінене під впливом різних природних процесів і не може бути повністю відтворене аналогічно власному матеріальному першопочатку. Тобто, матеріальна складова людини теж проходить своєрідну репродукцію, репліку, відтворення форми і візуалізованості формуючи себе, як нове. Відповідно, душа повертається до теоретично приватної матеріальної субстанції, але вже переформатованої. Щодо аргументу на користь реінкарнації в Біблії – приклад пророка Єремії, який начебто був освячений Богом ще до свого народження, тобто у попередньому житті (Єремії 1:4-5), приклад пророка Іллі, дух якого прийшов на землю знову в образі Івана Хрестителя (Матвія 17:10-13), приклад братів Якова і Ісава, одного з яких Бог полюбив, а іншого зненавидів ще до їх народження, тобто Господь зробив Свій вибір на основі їхнього попереднього життя (Римлян 9:11-14). І ще одним аргументом була історія з воскресінням Лазаря, на прикладі якої можна показати можливість повернення людської душі назад на землю у фізичне тіло (Івана 11:21-44).

В уявленнях поліщуків душа в певні періоди чи за окремих потреб може пересуватися із потойбічного світу у світ живих, а потім повернутися знову у місце вічного спокою. Під час похоронних церемоній чи заупокійних богослужінь церковними хористами зазвичай виконуються також і народні псалми. Досить часто у їх текстах простежується синтез християнських сюжетів, персонажів Святого Письма та народних вірувань. Для прикладу, старовинна псалма про похід душі до своїх живих родичів на поминальні заходи:

«Помолились люди Богу –
Душа іде у дорогу.
Як виходить душа з хати,
А на зустріч Божа Мати:
-Де ж ти, душечка, ходила,
На кого ти гроб лишила?
-Я ходила й до родини,
Де справляють див'ятини,
Сорок день і годовини» (Божичі, 2023).

Перевтілення душ є характерним для архаїчних культур в контексті уявлення про реінкарнацію померлої людини в тотемних тварин, рослин чи сакральні предмети. У тексті голосінь, які побутують на Поліссі, безпосередньо в Дубровицькій громаді (с. Сварицевичі, с. Залужжя) є звертання до небіжчиків із запитанням, де їх шукати, куди податися, аби їх знайти крізь призму уявлення про душу, що перейшла у форму рослини. Котяш Параскевія Данилівна 1940 р. н. із с. Залужжя, Сарненського району, продемонструвала власні голосіння, якими послуговується під час поминальних дій біля могили своєї покійної матері: «Ой моя матьонко, моя квітонько, моя калінонько. Да чого ж ти пошла, а мене сироту оставіла. Пошла в землю, моя калінонько» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923b). В уявленнях інформаторки про подальшу долю душі її матері є мотиви переродження в рослину, зокрема, квітку, що проростає із могили - місця перебування тіла. Огієнко І. зазначає про важливість релігійних уявлень українців у контексті поклоніння рослинному світу та ідею перевтілення померлого у дерево, кущ, квітку. Дослідник згадує про фольклорний текст, в який покладено сюжет про процес метемпсихозу душ двох родичів, які після

смерті стали квітами: «братки чи Іван та Мар'я: брат і сестра, не знаючи про своє родство, побралися, і за їхній тяжкий гріх ніщо їх не приймає для смерті». Далі цитує фольклорну оповідку про сам процес переродження:

«Ходім, сестро, горою,
Розсіймося травою:
Будуть люди зілля брати,
Сестр у з братом споминати, –
Я зацвіту жовтий цвіт,
Ти зацвітеш синій цвіт...». (Іларіон, митрополит, 1992, с. 58–59).

Яскравим прикладом уявлень мешканців Полісся про переродження душі рослину є культова сосна у селі Вежиця Великосільської громади Сарненського району Рівненської області. Місцеві жителі її називають «цар-деревом», наділяють цілющими властивостями, вірять у її містичну здатність та зв'язок із потойбіччям, часто простежують у ній людської сутності. У селі побутує історія, як один місцевий чоловік повісив на цьому дереві шпаківню і, аби птаха змогли залітати до неї, обрізав кілька розлогих гілок. Йому наснився сивий старець і попросив її зняти, бідкався, що він і так йому руки обрубав. На нічне видіння селянин не звернув уваги. Незабаром він тяжко захворів, а незадовго помер. Ще одна місцева історія про те, як сім'я, яка проживає близько містичної сосни, розширюючи межі двору, замінювали стару огорожу і заблизько посунулися до дерева, - господарю цього дому наснився сон, ніби він обрубав жердки, а навпроти нього стоїть чоловік із закривавленими ногами тай каже, що споконвіку тут стоїть, а вони до нього підступаються.

Сама культова сосна повністю вбрана у рушники, відрізки тканини, стрічки та інші «оброкову» атрибутику. Її приносять сюди люди, які йдуть до дерева помолитися, попросити щось, отримати зцілення. Голосняк Андрій Миколайович 1955 р.н. із с. Вежиця розповідає: «ці всі ленточки, о ці платочки, ну це зара менше, а в радянські часи це було дуже розповсюджено, коли хлопці йшли в армію, це ж на два роки, то матері приходили і вішали оброк – ленточку, платочок, рушник і так воно» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1924с). Дерево має також функцію захисника села, громади, спільноти, яка сприймає його надприродну сутність – такими якостями наділяли родових покровителів, предків, які опікуються та захищають свій рід від усякого злого. Місцевий житель с. Вежиця Кузьмич Олександр Іванович 1971 р. н., розповідає: «Було на багато більше у ті часи, 80-ті, коли воно ще було зелене, зараз воно всохло. Ну взагалі моя прабаба Василина розказувала, в неї тут поле було і ішов старець з Великого Черемеля з повадиром, от. Ну повадир, каже, розказує той хлопчик, що таке дерево, а тут криничка була, старець присівши, попросив аби дав хлопчик йому хвої, іглиці цеї. Взяв, каже, так щось в руках потер, помняв та: «Це, каже – щасливе село. В цьому селі ніколи грім людину не вдарить.» Ну так воно і було, діди казали, що не було такого, щоб в Вежицях грім вдарив когось із людей» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1924с).

Поруч із культовою сосною місцева релігійна громада побудувала капличку, асоціюючи локацію зі «святим місцем», «місцем сили», «святою хвоюною». На релігійні свята тут відправляються молебні, заупокійні треби, тому ідея надприродних властивостей рослини тільки підсилюється за допомогою церкви. Обоження та сакралізація місця проходить під впливом розповідей місцевих жителів про випадки зцілення, повернення зниклих, виконання інших прохань, а також за допомогою фольклорних доробків, переказів та легенд. Зокрема, місцеві жителі не розділяють культову рослину та побудовану біля неї церковну капличку, як два сакральних локмуси, а ідентифікують їх та вшановують, як духовний комплекс. Для прикладу, Кузьмич Валерій Мусійович 1967 р.н., із с. Вежиця наголошує: «З язичницьких ще

часів об'єдналося таке об'єднання. Так як я родився в Вежицях, і батьки і діди тут народилися, перше таке, що воно завжди в нас було так. Але, якщо брать по таких переказах, по народних легендах, то це дерево ще було за нашестя монголо-татар. Тому що мати моя казала, що є таке прислів'я в Вежицях, каже: «Залишили рукавиці коло каплиці, їхали-їхати татари і оставили рукавиці коло каплиці» і кажуть, що вони ще вернуться. Так народна пословиця є. А то, що вони сюдою проходили, то недалеко в болоті є градка-татарка, просто прямо серед боліт є підвищення, там такі деревця, кажуть, що в той час, коли було нашестя монголо-татар, то люди ховалися туди, завжди. Навіть коли німець, проходив, палив Старе село, люди теж ховалися по таких грядочках. Потім в сторону Переходич татарський брід, воно знаєте, це ж назва саме татарське ні від чого ж воно не виникне, прав да ж? І по всіх даних, що це воно вже тоді було таке ритуальне місце поклоніння» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1924с).

Аналізуючи релігійний сигмент фольклорної спадщини українців, бачимо, що душа в образі рослини є досить поширеним проявом уявлення про переродження душі після смерті. Якщо говорити про «дедлайн» переходу душі в іншу форму/сутність, то можемо припустити, що з окремими душами процес реінкарнації відбувається відразу після смерті людини. Швидше всього це можна пояснити наділенням померлого надприродними якостями, завдяки яким душа може здійснювати будь-які містичні дії, в тому числі "візуалізувати" свою присутність у формі живої істоти. Відповідно, увага присутніх біля покійника, зосереджується на будь-яких істотах чи діях в контексті їх міфологізації. Родина, спільнота ще психологічно не готові до втрати свого представника, тому намагаються знайти заміну його фізичної форми. Тому досить часто увага присутніх біля померлого зосереджується на комахах, які літають біля тіла покійника, птахам, які стукають у вікно, чужих домашніх тваринах, які несподівано приходять у двір, кладовище тощо. Або ж уявлення щодо присутності померлого на власних похоронах можна пояснити присутністю в релігійній свідомості відголосків первісного світогляду. Українець А. інформує про випадок: «На похоронах знайомої, коли труну з її покійним чоловіком опускали в яму, із похоронного натовпу вийшов собака і пішов прямо до ями, в яку норовив скочити разом із труною. Дружина покійного намагалася відігнати тварину, але родичі почали її відмовляти, мовляв, це душа покійного» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923b).

Про миттєвий процес реінкарнації, що відбувається відразу ж після смерті людини дізнаємося із місцевого народного фольклору мешканців Полісся. У Соснівській громаді Рівненського району Рівненської області існує давня топономічна легенда, пов'язана із походженням назви особливості місцевого географічного ландшафту – так званих Соколиних гір. Легенда розповідає про заборонене кохання князівської доньки власника місцевого замку у с. Губків та бідного хлопця з іншого берега річки Случ. Коли батько дізнався, дуже розгнівався і заборонив їм зустрічатись. Однак попри батьківську заборону закохані продовжували таємно бачитися, про що дізнався батько і послав своїх воїнів вбити хлопця та повернути для тюремного перебування його дочку. Коли військо наблизилось до втікачів, які стояли вже над прірвою однієї із найвищих гір, аби залишитися навечно разом, закохані взялися за руки і кинулися донизу. Але відразу, доторкнувшись до землі, перетворилися на соколів і злетіли в небо (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923b). Ця легенда стала культурною візитівкою краю та є невідемним елементом комплексу знань про історію, географію, соціокультурне життя мешканців громади. Її знають усі від школярів молодших класів до старожилів. Адже вона міфологізує сам регіон і формує уявлення про особливість населення, обраність долею, зрештою, безсмертя членів спільноти.

Слід зазначити, що в уявленнях поліщуків про час визначення Богом місця душі побуває ще одна позиція – орієнтовним періодом може бути 40-й день після смерті (сороковини), або – «після року» (роковини). Спілкуючись із інформаторами під час польових досліджень – мешканцями північних регіонів Рівненської області, отримуємо матеріал, що свідчить про такий синтез дохристиянського та християнського світоглядів. Наприклад, згідно таких уявлень, у статус предків, як сукупності родових душ, померлий переходить після року, а перетворення в зооморфну форму може відбуватися раніше – обґрунтовувалося поповненням у родині ще одним його членом – народженням дитини, або поповненням у господарстві серед свійських тварин, несподіваною появою kota чи собаки в орієнтовний найближчий період до дати смерті покійного. До того часу душа має непевну стратегію свого перебування – після звільнення її від тілесної матерії, вона сама формує свою траєкторію руху – спочатку знаходиться навколо покинутого тіла – біля голови чи ніг, або біля вікна чи стола, де знаходиться уся офірна атрибутика (коливо та сита) вода з медом (жертвна їжа), хліб (ритуальна страва), свячена вода, свічка, полотняний рушник (ритуально-магічні речі, що уособлюють природні стихії), а потім, від трьох до сорока днів – на території свого помешкання (в будинку, хліві, дровітні, пасіці, на городі, в садку тощо). Котяш Ялина ...р.н, мешканка с. Залужжя Сарненського району Рівненської області нам розповіла: «Як умирає, то вона до 40 день в хаті живе - ото чого ж несуть до 40 днів Панахиду...» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923b).

Згідно з уявленнями про перебування цього періоду душі померлого у своїй домівці, родина обмежувалася у виконанні багатьох хатніх робіт, адже могла спричинити окремими діями незручності чи навіть шкоду душі покійного. Інформаторка наголошує: «Раньше люди не ткали, не беліли до 40 днів. А тепер то все роблять. Умре, то 9 день несут Панахиду, а потом несут 40 день, а потом год несут. Але тепер в нас, то люди заможні, то 10 день як кончилось, то несут Панахиду» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923b). Проте, перебування померлого в будинку блокувало багато побутових процесів, тому мало свої «делайни», визначені живими. Одна із практик «випроводження» душі померлого «на той світ» поширена і нині у с. Літвиця Дубровицької громади Рівненської області. Вона має назву «гурання квасу» і проводиться на роковини померлого. Щур Антоніна Пилипівна, 1952 р.н., жтелька с. Літвиця розповідає: «...у церкві правлять, приходять обід роблять і гурають квас, називають. Кампот такий, беруть три свічки... лентою обв'язуюцца. Синя. Така щоб не червона. Зелена, не біла. Голуба можна. На життя, на життя. Шоб більш скромна така була... в каструлю і подимають, родня бере на рушниках і співають «многія лета»... берутца за той рушник, що под каструлюю, всі свої брати, сестри. Тия, що за столом сидят, не чипають... Ну шоб вже покойник уходив, а в хаті жилоса добре... І тоді вже поспівали «многія лета», і всім в стопки його розлівають чи в стакани ... «Многая лета, многая лета...», три рази проспівали, да й всё. ето шоб вже покойник не мішав, вже собі одійшов, годовщина, шоб вже тут розживалися в хаті. А там кажут в тих, ди десь в тих странах, як я кажу, то того квасу нема, кажут. А в нас то ше й квас той держатса, держатса» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923b).

Уявлення про подальші дії душі після випровадин із середовища живих включають також вплив християнства. Мова йде про митарства - шлях душі до раю. Вчення про митарства не є догматичним, адже інформації ні в Святому Письмі, ні в святоотцівських текстах немає і відносяться, радше, до традиції православного благочестя. Найповніший опис акту смерті й митарства грішної душі на шляху до Царства Небесного зустрічаємо у житті Василя Нового пера Димитрія Ростовського, вміщеного до «Четїїх Міней» (1700 р.). Воно містить оповідь про смерть та посмертні митарства душі благочестивої вдови Феодори, служниці Василя Нового. Сюжет

побудований на основі сну Григорія, учня преподобного Василя, в якому юнакові з'являється душа покійної служниці преподобного, благочестивої вдови Феодори. Вона розповідає Григорієві, «як разлучилася з тілом, як перетерпіла смертні муки, що бачила після смерті та як врятувалася від повітряних духів». У смертну годину навколо ліжка Феодори зібрався натовп «чорнолицих ефіопів» із сувоями, де були записані всі гріхи вдови. Натомість справа від ліжка з'явилися два ангели, які дорікнули демонам за передчасну появу біля вмираючої. Коли прийшла смерть в образі скелету з мечами, стрілами, списами, серпами, пилами, сокирами та іншою «зброєю невідомою», ангели наказали їй звільнити душу Феодори від тягара плоті швидко й тихо, бо вона не обтяжена багатьма гріхами. Вислухавши наказ ангелів, смерть взяла сокиру й відсікла помираючій спершу ноги й руки, а потім за допомогою інших знарядь відрізала решту частин тіла. Після цього смерть напоїла Феодору гірким розчином. Від його гіркоти душа благочестивої вдови здригнулася і вийшла з тіла. Її негайно підхопили ангели, а тіло залишилося лежати нерухомо. «Знявши його, як знімають одяг», душа Феодори оглядала тіло з подивом. Демони теж наблизилися до новопреставленої душі й почали вимагати від ангелів облишити її. Ангели провели її через повітряні митарства й показали жахи пекла. Лише на сороковий день після смерті Феодора знайшла спокій у раю.

Душа Феодори після смерті пройшла 20 митарств, тобто 20 допитів у демонів. На цьому шляху її супроводжували два ангели в образах прекрасних білявих юнаків. Вони захищали душу покійної від передчасних зазіхань демонів-ефіопів із палаючими очима. Останні мали сувої, в яких були переписані всі, навіть найдрібніші, гріхи, вчинені Феодорою. Звірівшись із записами, демони викривають її лихослів'я, пияцтво, ненажерливість, лінощі, блуд та нещирість на сповіді. Тільки заступництво живої людини, преподобного Василя Нового, дозволило душі Феодори потрапити до раю. Проте, навіть якщо добрі вчинки якогось грішника й не змогли б кількісно переважити лихі справи, то нещасну душу не відправили б до пекла негайно. У такому разі демони мали утримувати її ув'язненою в повітряних темницях, доки живі не спокутують скоєні нею гріхи через милостині й молитви (Ростовский, 2010).

Проте, в уявленнях про посмертне перебування душі не сформувалося чіткої системи послідовності процесів проходження митарств та втілень в інші сутності. Відповідно у релігійному світогляді, а саме в уявленнях про безсмертя душі, сформовано широкий комплекс законів та правил щодо усіх варіантів. Попри чітку позицію православної церкви щодо проходження душею митарств та визначення її долі до Страшного суду, віра в її присутність серед спільнот у формі інших сутностей безумовно присутня. Найчастіше традиції Полісся душам надаються зооморфні образи літаючих істот. Це пов'язано із головною характеристикою душі – її здатністю літати. Душа перевтілюється у птаха, метелика, муху, бджолу. Яковлева О. пояснює це тим, що міфологічне мислення ототожнювало людину з рослинним і тваринним світом, смерть – із зникненням, відродження – з поверненням, тому птахи ототожнювалися із померлими, адже прадавня людина кожного року мала можливість у природі регулярно спостерігати появу і зникнення саме птахів (Яковлева, 2005 с. 81). На Поліссі надзвичайно шанованими є бджоли, яких ще називають «божими мухами». Розвиток бортництва, як одного із головних побутово-економічних чинників розвитку суспільства у даному середовищі зумолював наділяти цих комах високими сакральними якостями, а їх дисциплінована колективна поведінка формувала бачення праведної, священної істоти. Перевтілення у цю комаху вважалося своєрідним долученням душі покійного, яка вела праведне життя на землі, до божественного світу, з якого прилітають бджоли, щоб формувати життєдіяльність у світі – вони є божими посланцями, а світ існуватиме стільки, скільки й існуватимуть ці комахи (Обласний центр народної творчості м. Рівне, 2018).

У релігійному світогляді мешканців Полісся є місце процесу підготовки перебування душі у потойбіччі. На це впливало чимало причин, зокрема, спосіб життя людини, її побут, культурно-географічні особливості, окремі історичні процеси і обов'язково релігійно-духовні цінності. Старші люди для себе роками збирають похоронні "клуночки", в який входить набір речей для православного чину похорону – іконки на груди, хрестик, покривало на тіло тощо, а також післясмертного перебування «на тому світі»: одяг, взуття, обручка, гребінець, красиві вишиті і ткані речі, які, згідно релігійних уявлень, мають своє призначення для покійного у потойбіччі. Пушняк Параска Михіївна, 1918 р.н. із с. Дроздинь Сарненського району Рівненської області зазначає: «Отъ як вмере чоловік, то вложать йому, постелять полотна пуд плечи, пошиють подушечку, да ложать туді ето, туді поплава в подушечку, да положить... йому туди сорочку, ети штані, рушніка да положить йому, о... А жунка як вмере, то кладуть сорочку ети..., сукню кладуть, хусту кладуть, кладуть отако о-о». Від Русіної Марії Трохимівни 1930 р. із с. Зелене Вараського району Рівненської області було зафіксовані такі приписи щодо речей, які потрібно покласти у труну: Ше сорочку треба класти туди, ше фартука й сподницю другу вкласти в труну, щоб було там накласти...Геть усе, щоб було біле, щоб нічого не було... Як воскресав Ісус Христос, то в нього тільки білий одяг був, так все ложили колись покійникові біле. Нічого ніхто не ложив ни чорного, ни синього, ниякого не, тилько біле. Бо кажуть, воскресає на Страшний Суд, то вже щоб біле...» (Рівненський міський Палац дітей та молоді, 1998).

Кожна річ – це не символ, а інструмент для практичних дій, як і при житті померлого. Наприклад, жінки готують у труну запасний фартушок, щоб «на тому світі» збирати в нього яблука. Обов'язково беруть якусь "передачку" для померлого раніше родича. Котяш Парасковія Данилівна 1940 р.н. із с. Залужжя Сарненського району підготувала для покійного чоловіка штани і футболку, а для себе - багато наміток, щоб було в чому "там" на роботу ходити: «Єто ми в гостях, а там вична дома... Там білізко за плотом ліс є. Пойду да передінуса... А мо де на роботу будем ходіть. Я знаю. То ж кажуть, як робиш на сьому світі, то й на том будеш...А то рушник на мойого хреста, що будуть закопувать. А сьой рушник на кришку под хліб. На віко. Хрестик закриваєцца. І образок є на груді» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923b).

Щодо уявлень про природні особливості потойбіччя, то, звичайно, вони пов'язані з лісом. Зокрема, на території північних регіонів Рівненщини серед населення був поширений культ дуба, що увійшов в систему народних вірувань. Дуб вважався житлом божества, йому приносили жертви. Покійники часто по дереву потрапляють «на той світ». За давніми віруваннями, померлі піднімаються міфічним дубом на небо до своїх предків. Такі уявлення щодо причетності дерева до світу померлих, який, до речі, часто ідентифікується з небом, є не випадковими і пов'язані з космогонічними аспектами, а саме із «першодеревом» або «прадеревом», що символізувало зоряні галактики. Це Прадерево Всесвіту оберігало летюче «Сонце-Око» - один прабог неба Див, який керуючи Всесвітом, виявляв себе як Сварог – зодіак з його 12 сузір'ями. Всі інші боги були помічниками головного бога. Стародавню космогонію і все, що пов'язане з астрологічними аспектами відображається у різдвяних обрядах, які збереглися до наших днів. В тому числі й ушанування Прадерева Світу, символом яко сьогодні є ялинка. Проте, такого символізму вона набула, коли звичай поширився на північні країни, а до того священним деревом була верба. Прадерево Світу – це разом і земля, й зоряна Галактика – Чумацький (Молочний) Шлях. Тому ялинку прикрашають вогнями, блискучими шарами, яскравими гірляндами, щоб воно нагадувало зоряне небо зі всіма сузір'ями зодіаку. А цукерками та оріхами – символами плодів надбань предків. (Знойко, 1989).

В народних віруваннях поліщуків ліс розглядається як своєрідний портал до потойбіччя. Пастушок Володимир Миколайович 1977 р.н. із м. Березне Рівненського району Рівненської області розповідає родинну історію, в якій висвітлений перехід до іншого світу одного із члена його родини саме в лісі: "Два брата: Михайл і Павло. На війні були одночасно, в Польщі воювали. І в той день, коли вон загинув, Павло, діду він приснився, вони десь були на одном фронті, узнав, що вони десь тут, приснився, що йдуть на Бору, як в нас казали. Бор то це напротів Березно між козацькою горою і Будиською горою і Трьома дубами, о це посадок тих не було там зразу починався старий ліс. І в том старому лісі, ну як, просіка в лісі іде, виходить як тунель і в кінці світло. От вони йдуть по сьому... по просіці і в кінці тунеля цього світло. Ідуть і тут дід Михайл зупиняється... а Павло йде, він його кличе-кличе, гукає-гукає, каже, бачу він іде в те світло не зупиняється, я почув страх розуміння що, ну він іде на той світ. Я його гукаю, геть розпинаюсь: «Павло, Павло, зупинися!» і він, каже, зупиняється на краю того тунеля, світла, вертається, подивився на його, розвернувся і пошов, на той світ. Всьо, каже, і я проснувся і зразу не сумнівався, що Павла вбили (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923а).

Загалом згідно з релігійними уявленнями поліщуків, ліс – це локація не лише взаємодій померлого і потойбіччя, а й реалізація сакральних процесів надприродних сил між собою та померлими – осередок перебування духів, священний локус, де відбуваються сакральні та міфологічні процеси. Одарчук Марія Данилівна 1944 р.н. із с. Немовичі Сарненського району виконала стародавню псалму, яка дуже давно побутує на Поліссі, в якій Богородиця звертається до Ісуса Христа, акцентуючи на його принесеній жертві, що відбувалася саме в лісі:

«Сину не спала,
Тебе в сні видала:
по темний ліс подведено,
терновим винком наложено,
под нихти цвахи забивано,
християнску кров розлівано» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1924b).

Комплекс уявлень про пересування душі зі світу живих у засвіти або в середовищі її прижиттєвого перебування сформувався задовго до християнства, як і саме уявлення про душу. Проте у християнстві гострим постало питання, коли ж душа з'являється у людини. З одного боку Церква переконує, що життя людини починається з моменту її зародження - у Єремії 1:5 говориться, що Господь знає нас ще до моменту нашого формування у материнському лоні. Псалом 138:13-16 розповідає про Божу участь у нашому з'явленні і формуванні ще у лоні. Вихід 21:22-25 стверджує, що людина, яка спровокує смерть дитини у лоні матері, має бути покараною так само суворо, як і за вбивство. З іншої сторони, на П'ятому Вселенському соборі була засуджена течія оригенізму, яка пропагувала уявлення про існування душі до народження, хоча насправді Оріген не вчив про реінкарнацію як таку, а лише гіпотетично допускав таку ідею. (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923а).

Якщо враховувати, що згідно давніх народних уявлень, ненароджена дитина, як і померлий, вважалася теж представником потойбіччя, а від так не могла мати душу, то церква намагалася викорінити язичницькі уявлення поширенням власних наративів про душу. Проте, конкуренцією для церковної позиції знову ж таки є соціальний та біологічний фактори – відношення до ембріона, як до «несправжньої» людини: яка і є, і якої водночас нема, яка може бути, а може і ні через ряд певних обставин. Не дивно, що ненароджені і померлі до моменту поховання мали однаковий статус людської «несправжності» – вони мають фізичну форму, людське тіло і присутні у середовищі

живих, але не поводяться, як люди, не виконують суспільної функції. Гримич М. порівнює таке ставлення зі ставленням дитини до ляльки: «в похоронному періоді типологічно подібне до дитячих ігор з лялькою: з одного боку дитина знає, що лялька – це не людина, однак грається з нею, як із живою: годує її, вкладає спати, сварить, одягає. Робить для неї «хатку» (Гримич, 2015, с. 272).

В період перебування дитини у лоні матері формується статус членів її родини – матір, батько, дядько, тітка, брат, сестра, бабуса, дідусь та ін. Аналогічним є характер відношення спільноти до найближчого оточення померлого – поховальний період визначає його родичів як вдову, вдівця, сиріт тощо. Гнатюк В. зазначає: «Смерть брата чи сестри може суттєво змінити ієрархічну структуру родинних зв'язків. Так само і факт одруження призводить до зміни статусів не лише наречених, а й їхніх родичів. Відтак і головні, і другорядні персонажі обряду включаються у новий розподіл ролей, що реалізуються через обряд» (Гнатюк, 1912, с. 373). Отож, смерть впливає на соціальне визначення ролі осіб, приналежних до померлого, а також їхніх функцій і впливу на подальшу долю душі померлого. Наприклад, згідно вчення церкви, завдяки комплексу поминальних обрядодійств родичів душа померлого може бути переведена з пекла у вічне блаженство, і роль конкретного члена родини має більший чи менший вплив – найбільше батьків щодо дитини, сиріт щодо батьків, менше вдівця щодо дружини, дружини щодо чоловіка у зв'язку з кровною родинністю.

Ідея безсмертя людини, згідно як із християнської традиції, так і народних вірувань пов'язана із безперервним плином її буття після смерті, що підтверджують уявлення про душу. Акт смерті відбувається лише між душею й тілом, відокремлюючи померле тіло від безсмертної душі людини. Такі уявлення формують позиції щодо душі, як мислячої субстанції – вона переходить у загробний світ такою, якою її застала смерть тіла; основні риси характеру особистості не міняються; вона може переосмислювати, аналізувати; вона пишається своїми подвигами чи богоугодним життям або їй може бути прикро за власні вчинки. У церковному поминальному фольклорі є достатньо текстів, які висвітлюють народні уявлення про мислячу душу. У с. Немовичі Сарненського району Рівненської області було записано псалму від Одарчук Одарчук Марія Данилівна, 1944 р. н, в сюжет якої лягла ідея аналізування душею суспільних цінностей, які важливі, а які згубні для посмертного визначення:

Тоди грішні души почалі ридать

Батька й родну неньку сталі проклинать

Ох ти ж наша мати, нащо вродила

Чом ти служишь Богу нас не навчила

Ти хотила й мати багатство нажить

А тепер я мушу і в огні горіть

Ти хотила й мати та й збагатить

А тепер я мую у смолі кіпоть (Рівненський обласний центр народної творчості, 1924b).

Народні вірування українців про душу, як мислячу субстанцію, включають в себе форми інформування її про власну посмертну історію, звинувачуючи чи дякуючи найближчому оточенню живих за бездіяльність чи вплив у її формуванні. Найчастіше це можуть бути знаки під час сну – покійник наснився, з'явився у сні, а часто в народних уявленнях такий процес має формат «з'явився у ночі», «прийшов у ночі». Часто «знаючи» люди закликають родичів не турбувати їхні душі після смерті, оскільки передбачають наслідки такої непотрібної комунікації. У даному випадку душа сама аналізує потребу зв'язку зі своїми живими родичами, що пов'язано із характером прижиттєвих стосунків та взаємовідносин. Для прикладу історія від Пастушка Володимира Миколайовича, 1977 р.н. із м. Березне Рівненського району Рівненської

області, яка стосується його родини – по лінії матері усі жінки були «знаючими» та здійснювали магічну практику. «Коли баба Марія казала до матері: «Коли я вмиру, не здумайте плакати, ридати вночі. Це буде означати, що ви мене кличете і прийду, заберу вас до себе. Не вздумайте ридати, я можу прийти але то буду не я, ти просто визвеш дух...». І коли баба вмерла, старша сестра поїхала в Рівне на вчительку вчитися, дід по бабах пошов і мати осталася одна в 9 років там чи скільки вона просто так плакала вдень, а потім вночі і вдень і їй ноки одняло... холодна, холодна, це десь там 50-ті роки. І почала геть кричати, плакати, ридати голосно вночі, і потім чує голос матері: «Надю, Надю йди сюди» в сусідній кімнаті, вона йти не може, вона повзе в одну кімнату, в другу, а потім на горі і тут «Надю, Надю йди сюди», а якби вона туди полізла, а з боку ще одна відьма жила (сміється) і вона переповзла до Харити і вирубилася. Харита каже: «Тобі ж...» каже «мати казала, що не вздумай вночі ридати, а якби полізла туди, то вона тебе забрала б». Тобто такі даже, попереджала, що не робить» (Рівненський обласний центр народної творчості, 1923а).

Комунікація душі зі світом живих є невід'ємною частиною уявлень про її безсмертя, адже саме душа в більшості випадків встановлює правила і зобов'язує спільноти грати за своїми правилами. Це пов'язано не лише зі страхом людей помсти померлих за невиконання законів, а швидше з піклуванням про померлих, як частини спільноти, носія певної її інформації, цінностей тощо. Синтез релігійних вірувань – народних та християнства, дало можливість українським душам мати достатньо можливостей бути безсмертними – уявлення про «той світ», згодом ідея метемпсихозу, а пізніше раю та пекла сформували достатню плеяду потойбічних локмусів для людської нескінченності.

Висновки. Архаїчне середовище Полісся зберегло до сьогодні багато проявів народних вірувань, що стосуються уявлень про смерть та життя після смерті. В рамках експедиційних досліджень у Вараський Сарненський та частину Рівненського районів Рівненської області у 2022-2024 рр. було зафіксовано ряд підходів місцевого населення до питання архаїчних уявлень про смерть та їїньої актуалізації у культурі регіону. У статті наведено результати теоретичних підходів до витоків релігійних культів, пов'язаних з уявленнями про смерть, ідеї метемпсихозу та розуміння історико-культурного прецеденту їх поширення на території Західного Полісся – вплив соціальних, історичних, економічних процесів, географічних та природних особливостей регіону, а також синтезу народних вірувань із християнськими засадами та наративами церкви. Це сформувало структуру релігійної обрядовості, пов'язаної із культом померлих в релігійно-соціальному житті спільнот Полісся через збережені ритуали піклування про померлого в контексті післясмертного існування його душі, задобрення з метою забезпечення померлими добробуту спільноти та уникнення завдання шкоди з боку померлих.

Вказані аспекти є методологічною основою для планування подальшого експериментального дослідження щодо зацікавленості архаїчними уявленнями мешканців Полісся про смерть і метемпсихоз та їх актуалізації в культурі, а також проведення оцінки їх ролі в контексті розвитку національної ідентичності та духовних цінностей населення громад Полісся, систематизації порядку заходів щодо охорони, збереження та розвитку традицій, пов'язаних із вшануванням померлих у громадах північних районів Рівненської області.

Бібліографічний список:

Божичі, 2023. Сидять люди за столами. [video] Доступно: <<https://www.youtube.com/watch?v=aXcCc7PtW8A>>

- Гнатюк, В., 1912. *Похоронні звичаї й обряди. Етнографічний збірник*. Львів, Т. XXXI—XXXII, с. 131–424.
- Гомер, 2002. *Одіссея*. Пер. із старогр. Б. Тен. Харків: Фоліо.
- Гримич, М., 2015. *Статевовікова група небіжчиків у контексті культу предків. Народна культура українців: життєвий цикл людини*. У 5-ти т. Т. 5: Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків. Київ: «Дуліби», с. 266–287.
- Знойко, О.П., 1989. Міфи Київської землі та події стародавні. Наук.-попул. ст., розвідки: Для ст. шк. в. Передм. В.Р. Коломійця. К.: Молодь, 1989. 304 с
- Іларіон, митрополит, 1992. *Дохристиянські вірування українського народу. Іст.-реліг. моногр.* Київ: АТ «Обереги».
- Кралюк, П., 2024. *Любомудри прадавньої України. Антична філософія на українських землях*. Київ: Фоліо, с. 64–65, 70–77, 84.
- Лобовик, Б., 1993. Праслав'янські вірування. *Людина і світ*, 8–9, с. 27–30.
- Маланюк, Є., 1995. *Книга спостережень*. Київ.
- Обласний центр народної творчості м. Рівне, 2018. Облікова карта елементу Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України Міністерства культури та інформаційної політики України «Бортництво». [онлайн] Доступно: <<https://rocnt.com.ua/?p=1630>>
- Рівненський міський Палац дітей та молоді, 1998. Матеріали експедиційних досліджень Рівненського фольклорно-етнографічного товариства по Договору з Управлінням у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Рівненської облдержадміністрації № 1 / 29.06.98. *Фонди Лабораторії поліського фольклору Етнокультурного центру Рівненського міського Палацу дітей та молоді*.
- Рівненський обласний центр народної творчості, 1923а. Матеріали експедиційних досліджень: Березнівська громада, від 27.10.2023 р. *Фонди архіву нематеріальної культурної спадщини Рівненської області*.
- Рівненський обласний центр народної творчості, 1923б. Матеріали експедиційних досліджень робочої групи по складанню облікової карти «Традиція наряджання могильних хрестів на Рівненському Поліссі». № 4 від 28.03.23. *Фонди архіву нематеріальної культурної спадщини Рівненської області*.
- Рівненський обласний центр народної творчості, 1924а. Матеріали експедиційних досліджень: Вараська громада, від 18.05.2024 р. *Фонди архіву нематеріальної культурної спадщини Рівненської області*.
- Рівненський обласний центр народної творчості, 1924б. Матеріали експедиційних досліджень: Немовицька громада, від 27.08.2024 р. *Фонди архіву нематеріальної культурної спадщини Рівненської області*.
- Рівненський обласний центр народної творчості, 1924с. Матеріали експедиційних досліджень «Свята хвоїна» або Цар-дерево» Старосілька громада. Від 24.03.2024 року. *Фонди архіву нематеріальної культурної спадщини Рівненської області*.
- Ростовский, Д., 2010. *Житие преподобного отца нашего Василия Нового*. Доступно: <http://litopys.org.ua/old14_16/old14_03.htm>
- Яковлева, О., 2005. «Потойбіччя» в уявленнях прадавніх українців. *Народна творчість та етнографія*, 3, с. 78–85.

References

- Bozhychi, 2023. Sydyat' lyudy za stolamy. [People are sitting at tables]. [video] Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=aXcCc7PtW8A>> (in Ukrainian)
- Hnatyuk, V., 1912. Pokhoronni zvychai y obryady. [Funeral customs and rites]. Etnohrafichnyy zbirnyk. L'viv. T. XXKHI—XXXII, s. 131–424. (in Ukrainian)
- Homer, 2002. *Odisseya*. [Odyssey]. Translate iz starohr. B. Ten. Kharkiv: Folio. (in Ukrainian)
- Hrymych, M., 2015. *Statevovikova hrupa nebizhchykiv u konteksti kul'tu predkiv*. [The age group of the dead in the context of the cult of ancestors]. Narodna kul'tura ukrayintsiv: zhyttyevyy tsykl lyudyny. U 5-ty t. T. 5: Starist'. Smert'. Kul'tura vshanuvannya nebizhchykiv. Kyiv: «Duliby». (in Ukrainian)
- Ilarion, mytropolyt, 1992. *Dokhrystyyans'ki viruvannya ukrayins'koho narodu*. [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people] Ist.-relih. monohr. Kyiv: AT «Oberehy». (in Ukrainian)
- Kralyuk, P., 2024. *Lyubomudry pradavn'oyi Ukrayiny. Antychna filosofiya na ukrayins'kykh zemlyakh*. [Lubomudra of ancient Ukraine. Ancient philosophy in Ukrainian lands] Kyiv: Folio. (in Ukrainian)
- Lobovyk, B., 1993. Praslav'yans'ki viruvannya. [Proto-Slavic religious beliefs]. *Lyudyna i svit*, 8–9, s. 27–30 (in Ukrainian)
- Malanyuk, Ye., 1995. *Knyha sposterezhen'*. [Book of observations]. Kyiv.
- Oblasnyi tsentr narodnoi tvorchosti m. Rivne, 2018. Oblikova karta elementu Natsionalnoho pereliku elementiv nematerialnoi kulturnoi spadshchyny Ukrainy Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy «Bortnytstvo» [Registration card of the element of the National List of Elements of Intangible Cultural Heritage of Ukraine of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine "Bortnytstvo"]. [online] Available at: <<https://rocnt.com.ua/?p=1630>> (in Ukrainian)
- Rivnenskyi miskyi Palats ditei ta molodi, 1998. Materialy ekspedytsiinykh doslidzhen Rivnenskoho folklorno-etnografichnoho tovarystva po Dohovoru z Upravlinniam u spravakh zakhystu naselennia vid naslidkiv avariina Chornobylskii AES Rivnenskoï oblderzhadministratsii № 1 / 29.06.98 [Materials of expeditionary research of the Rivne Folklore and Ethnographic Society under the Agreement with the Department for Protection of the Population from the Consequences of the Chernobyl Nuclear Power Plant Accident of the Rivne Regional State Administration No. 1 / 29.06.98]. *Fondy Laboratorii poliskoho folkloru Etnokulturnoho tsentru Rivnenskoho miskoho Palatsu ditei ta molodi*. (in Ukrainian)
- Rivnenskyi oblasnyi tsentr narodnoi tvorchosti, 1923b. Materialy ekspedytsiinykh doslidzhen robochoi hrupy po skladanniu oblikovoi karty «Tradysii nariadzhannia mohylnykh khrestiv na Rivnenskomu Polissi». № 4 vid 28.03.23 [Materials of expeditionary research of the working group on compiling the registration map "Tradition of decorating grave crosses in Rivne Polissya". No. 4 dated 28.03.23]. *Fondy arkhivu nematerialnoi kulturnoi spadshchyny Rivnenskoï oblasti*. (in Ukrainian)
- Rivnenskyi oblasnyi tsentr narodnoi tvorchosti, 1924a. Materialy ekspedytsiinykh doslidzhen: Varaska hromada, vid 18.05.2024 r. [Materials of expedition research: Varas community, dated 05/18/2024]. *Fondy arkhivu nematerialnoi kulturnoi spadshchyny Rivnenskoï oblasti*. (in Ukrainian)
- Rivnenskyi oblasnyi tsentr narodnoi tvorchosti, 1924b. Materialy ekspedytsiinykh doslidzhen: Nemovytska hromada, vid 27.08.2024 r. [Materials of expedition research: Nemovytsk community, dated 08/27/2024]. *Fondy arkhivu nematerialnoi kulturnoi spadshchyny Rivnenskoï oblasti*. (in Ukrainian)

- Rivnenskyi oblasnyi tsentr narodnoi tvorchosti, 1924c. Materialy ekspedytsiinykh doslidzhen «Sviata khvoia» abo Tsar-derevo» Starosilka hromada. Vid 24.03.2024 roku. [Materials of expedition research "Holy conifer" or Tsar-tree" Stare Selo community. From 03/24/2024]. *Fondy arkhivu nematerialnoi kulturnoi spadshchyny Rivnenskoï oblasti.* (in Ukrainian)
- Rivnens'kyi oblasnyi tsentr narodnoi tvorchosti, 2023. Materialy ekspedytsiinykh doslidzhen': Bereznivs'ka hromada, vid 27.10.2023 r. [Materials of expedition research: Berezne community, dated 10/27/2023]. *Fondy arkhivu nematerial'noyi kul'turnoyi spadshchyny Rivnens'koyi oblasti.* (in Ukrainian)
- Rostovskyy, D., 2010. *Zhytye prepodobnoho ottsa nasheho Vasylyya Novoho.* [The life of our venerable father Vasily the New]. Available at: <https://azbyka.ru/otechnik/Origen/o_nachalah/> (in Russian)
- Yakovlyeva, O., 2005. «Potoybichcha» v uyavlenniyakh pradavnykh ukrayintsiv. ["The Otherworld" in the ideas of ancient Ukrainians]. *Narodna tvorchist' ta etnohrafia*, 3, p. 78–85. (in Ukrainian)
- Znoyko, O.P. 1989. Mify Kyivs'koyi zemli ta podiyi starodavni. [Myths of Kyiv land and ancient events]. Nauk.-popul. st., rozvidky: Dlya st. shk. v. Peredm. V. R. Kolomiysya. K.: Molod'. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 22.02.2025 р.

I. Rachkovska

ARCHAIC PERCEPTIONS OF DEATH AMONG THE INHABITANTS OF POLISSIA. ANALYSIS OF FIELD RESEARCH IN SARNO, VARASH, AND PART OF RIVNE DISTRICTS in 2022-2024

The idea of a person's otherworldly stay was formed on the basis of regional features related to nature, the way of life of communities, their way of life, etc. Inhabitants of Polissia, and in particular, the northern districts of Rivne region - Varash, Sarny, part of Rivne, to this day preserve in the context of their lifestyle archaic traditions and rituals related to ideas about death and the afterlife. Such ideas are formed on the basis of historical, socio-cultural and natural-geographic features of the region. In particular, Polish pike associate their afterlife with the forest, trees, and plants. Accordingly, the idea of "that world" is filled with symbolism of vegetation.

Motifs of the metempsychosis of the soul of the deceased into plant forms are also common in Polissia. Today, in the communities of the north of the Rivne region, one can trace certain traditional rites and customs that are connected with the rebirth of the soul into a new entity, body, and form. In particular, the idea of the rebirth of the soul into a plant is vividly expressed on the example of the Ophir pine in the village of The tower of the Sarno district of the Rivne region, which serves as a talisman, protection and help for people who see in it a supernatural power.

An important aspect of the concept of immortality is caring for the dead, in particular, observing the rules of commemorative periods - nineties, forties, church memorial days; preparation for the death of community members, taking into account the transfer of "everything necessary" for the deceased during the meeting "in the next world"; the formation of a culture of sacrifices (bread, kolyvo, prosphora) to propitiate the deceased members of communities, endowing them with supernatural abilities and opportunities, etc.

With the spread of Christianity, there are two more loci for the soul to stay after death

- heaven and hell, which also have folk visualization in the imagination of Ukrainians. Despite the Christian idea of the certainty of the soul in relation to heaven or hell, according to the religious worldview of the Poleschuks, there is a certain metaphysical communication, which is accompanied by the periodic stay of the souls of the dead in the world of the living. This is manifested even in church folklore and traditions - psalms about the independent activity of the soul after death, folk rites in the context of church memorial traditions, individual experience of communication with deceased community members, etc.

Key words: death, Polissia, folk beliefs, Christianity, traditional culture, metempsychosis, religion